

ПЕРЕДУМОВИ СУЧАСНОГО ЕТАПУ СУДОВОЇ РЕФОРМИ

PRECONDITIONS OF THE MODERN STAGE OF JUDICIARY REFORM

Лісна І.С., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри історії та теорії держави і права
юридичного факультету

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Проблема реформування судової влади в Україні нині виявляє свою актуальність як ніколи, оскільки найважливішими передумовами розвитку громадянського суспільства мають стати якісне, стабільне законодавство та ефективне правосуддя, які здатні реально забезпечувати надійний захист прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, щоб викоринити свавілля і беззаконня. Задля забезпечення ефективного функціонування та подальшого розвитку судової системи необхідне теоретичне осмислення питань реалізації судово-правової реформи. Такі дослідження, у свою чергу, є необхідними для вивчення і подальшого врахування проблем, які виникають у процесі здійснення реформи.

Ключові слова: судова реформа, судові рішення, Європейський суд, революція гідності, закон, влада.

Проблема реформирования судебной власти в Украине сегодня проявляет свою актуальность как никогда, поскольку важнейшими предпосылками развития гражданского общества должны стать качественное, стабильное законодательство и эффективное правосудие, которые способны реально обеспечивать надежную защиту прав и свобод человека, интересов общества и государства, чтобы искоренить произвол и беззаконие. Для обеспечения эффективного функционирования и дальнейшего развития судебной системы необходимо теоретическое осмысление вопросов реализации судебно-правовой реформы. Такие исследования, в свою очередь, необходимы для изучения и дальнейшего учета проблем, возникающих в процессе осуществления реформы.

Ключевые слова: судебная реформа, судебное решение, Европейский суд, революция достоинства, закон, власть.

In scopes of European integration, Ukraine has committed itself to the construction of a new judicial system that is in line with the norms and standards of the European Union. In order to accomplish that, it is necessary to bring the rules of national law, in particular the justice sector, into line with the requirements of European countries. The judicial system in Ukraine, starting from the independence of Ukraine, has actually been in a state of constant reform.

Typically, each reform period in this area is implemented under the slogans of ensuring the independence of the judiciary system and the approximation of the national judicial system and the procedure for the implementation of justice to international and European norms and standards.

Instead, the practice of implementing such reformist ideas over the years of Ukraine's independence has only aggravated the problem. The level of public trust in the judiciary has become extremely low, the number of corrupt judges has increased, access to a fair court has deteriorated. These issues were also noted in the Joint Opinion of the Venice Commission and the Director General of Human Rights and Rule of Law of the Council of Europe

Therefore, the problem of reforming the judiciary in Ukraine has never been so relevant as nowadays. The most important preconditions for the development of civil society should be quality, stable legislation and effective justice. These can really provide a reliable protection of human rights and freedoms, the interests of society and of the state in order to eradicate tyranny and iniquity.

A theoretical understanding of the issues of the implementation of judicial and legal reform is necessary in order to ensure the effective functioning and further development of the judicial system. Such research is necessary for the study and further consideration of problems that arise in the process of reform.

Key words: judicial reform, judicial decision, European court, revolution of dignity, law, authority.

За роки незалежності судова система України піддавалася реформуванню неодноразово. Однак поставлені перед нею цілі до кінця так і не були реалізовані. У свою чергу, проблеми, які супроводжували всі етапи судової реформи, з часом тільки загострилися. Незабезпечення основоположних принципів судової влади раніше, враховуючи міжнародні зобов'язання України та запит суспільства на зміни, і викликали потребу провести нову судову реформу. Слід погодитися з думкою Я.М. Романюка, колишнього Голови Верховного Суду України, попередні реформи у судовій системі не досягли поставленої мети, а мали «тимчасовий, ситуативний успіх», тому що не було далекосяжного бачення перспектив, розуміння того, якою має бути оптимальна модель судової системи для України [1, с. 4].

Унаслідок так званої «судової реформи 2010 року» (прийняття закону про судоустрій і статус суддів) суди і судді стали залежними від політичної влади, передусім від Адміністрації Президента. Остання здобула можливість впливати на будь-якого суддю через підконтрольні органи – Вищу раду юстиції і Вищу кваліфікаційну комісію суддів, вплив на формування органів суддівського самоврядування, використовувати механізми дисциплінарної відповідальності та переведення суддів [2, с. 1]. Внаслідок того, що велика кількість членів як Вищої ради юстиції, так і Вищої кваліфікаційної комісії суддів при-

значалася на посади або Президентом, або Верховною Радою України стало можливим використання судових рішень для задоволення політичних інтересів владної верхівки. Найбільший тиск на суддів чинився з боку голів відповідних судів, які призначалися на посади тією ж підпорядкованою Президенту Вищою радою юстиції. У результаті проведення такої «реформи» зростає кількість рішень, які приймаються за вказівками «згори», тобто від голів та заступників голів відповідного суду, які фактично виступали проміжною ланкою між владою та рядовими суддями у процесі прийняття упереджених, політично мотивованих рішень [3, с. 8].

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом. Дотримання цього принципу у державі підтверджується ступенем довіри населення до судової влади. Ступінь довіри населення України до судової гілки влади характеризується критично низьким рівнем. Варто зазначити, що збільшення кількості звернень до суду та зменшення кількості оскаржень судових рішень, пов'язано не з збільшенням рівня довіри до судової влади, а з тим, що норми законів усе частіше вимагають вирішувати ті чи інші колізії лише у судах, а головними причинами відмови громадян від оскарження судових рішень є невіра у справедливість судових рішень

та незалежність суду, відсутність фінансів на судові витрати та юридичну допомогу [4, с. 96].

Так, згідно з висновками Gallup, напередодні Революції Гідності рівень довіри до судів в Україні був одним з найнижчих у світі (лише 16%) і найнижчим у країнах колишнього Радянського Союзу. За даними 2014 року від OECD, Україна – на найнижчій сходинці за рівнем довіри до судів (з 12%) порівняно з іншими країнами цієї організації. За індексом сприйняття корупції від Трансперенсі Інтернешнл у 2014 році Україна опинилася на 142 місці зі 175 держав, де проводилися дослідження [5, с. 24].

Дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 26 квітня 2017 року, встановило, що судам довіряють лише 7% опитаних, а не довіряють – 86,6%, а прокуратурі – відповідно 9,5% і 83,3% [6, с. 2].

Причини низького рівня довіри до судової влади також були отримані від населення шляхом опитування Центру політико-правових реформ, Центру Разумкова і Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. За їхніми даними, серед основних проблем, які створюють недовіру до судової системи, громадяни назвали: поширеність корупції серед суддів (94%), залежність суддів від політиків (81%) і олігархів (80%), ухвалення суддями замовних рішень (77%), поширення кругової поруки у судовій системі (73%). Серед усіх необхідних реформ люди називають першочерговими антикорупційну реформу (65%) і реформу судів та органів правопорядку (58%) [5, с. 24].

Великою проблемою залишається низький рівень виконання судових рішень. Станом на 2015 рік Європейський суд з прав людини прийняв до свого провадження близько 13,6 тис. заяв громадян проти України. При цьому понад 10 тис. із них – це заяви, які визнані Європейським судом прийнятними через невиконання ухвалених українськими судами судових рішень. Я.М. Романюк зауважив, що проблема низького рівня виконання судових рішень в Україні – давня і глибока, її неможливо вирішити лише на рівні судової системи. Для цього потрібно впроваджувати комплексну програму, до якої залучати не тільки судову владу, а й представників законодавчої і виконавчої влади [2, с. 5].

Слушною є думка Л.М. Москвич, яка стверджує, що очевидною є технологія судового провадження, що має логічно завершену структуру, а саме: звернення до суду, судовий розгляд і виконання судового рішення. Обмеження функцій суду лише стадіями звернення до нього й судовим розглядом значно знижує ефективність його діяльності, оскільки провадження у судовій справі фактично поділено між двома суб'єктами, які організаційно належать до різних гілок влади – судової та виконавчої. Брак дієвих механізмів контролю суду за виконанням судових рішень значно знижує ефективність і соціальну цінність судової діяльності. Тому, вочевидь, не випадково Європейський суд з прав людини вважає стадію виконання судового рішення частиною загального процесу із судового захисту права [4, с. 95].

Також не вирішеними проблемами залишились: переобтяженість судової системи; малодоступна та малоефективна громіздка судова система; низький рівень реалізації принципів самостійності судів та незалежності суддів; безконтрольність та безвідповідальність суддів, що у свою чергу потягло їх безкарність, підірвало основи правосуддя, порушує права громадян на справедливий і доступний суд, який має здійснювати ефективний захист порушених прав.

Залишається дискусійним питання щодо статусу і повноважень Верховного Суду України та юридичної сили його рішень, їх ролі у забезпеченні уніфікації судової практики, а також доцільності функціонування суду конституційної юрисдикції – Конституційного Суду України. Адже чинний механізм організації та діяльності Конституційного Суду України не витримує критики. За період свого існування цей орган не став надійним та незалеж-

ним арбітром між народом та державою, а почасти був каталізатором соціально-політичного конфлікту. Існування Конституційного Суду України стало номінальним, а його діяльність та організація, статус суддів не стали надійним гарантом захисту конституційного ладу у державі [3, с. 12].

Після Революції Гідності проведення судової реформи стало одним з найнагальніших завдань. Однак провести її у 2014 році не вдалося. Перешкодою став опір старих політичних еліт, який вдалося знівелювати лише після проведення позачергових виборів до Верховної Ради України, бажання нової влади скористатися перевагами «ручного» правосуддя для своїх потреб. Заважала і консервативність та небажання до змін значної частини суддівського корпусу, а також прагнення вирішити системні проблеми у судовій сфері без урахування європейських стандартів.

У зв'язку з вищенаведеним, у 2014 р. відбулися лише точкові зміни, пов'язані зі створенням нових можливостей для суддівського самоврядування та частковою руйнацією системи політичних впливів на суддів, яка діяла за часів Президента В.Ф. Януковича [3, с. 1].

Першою такою зміною стало прийняття 8 квітня 2014 р. Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні», яким визначено правові та організаційні засади проведення спеціальної перевірки суддів загальної юрисдикції як тимчасового посиленого заходу з використанням наявних процедур розгляду питань про притягнення суддів судів загальної юрисдикції до дисциплінарної відповідальності і звільнення з посади у зв'язку з порушенням присяги з метою підвищення авторитету судової влади України та довіри громадян до судової гілки влади, відновлення законності і справедливості [7].

Положення Закону передбачали: 1) звільнення голів судів та їх заступників, які хоча є адміністративними посадами, але на практиці мають великий вплив на суддів та рішення, які вони приймають; 2) дострокове закінчення повноважень Вищої ради юстиції та Вищої кваліфікаційної комісії суддів; 3) створення Тимчасової спеціальної комісії, яка мала розглянути справи і прийняти рішення про підстави для звільнення тих суддів, які виносили рішення або залишали їх без змін в апеляційній інстанції проти активістів Євромайдану та Автомайдану під час Революції Гідності.

Всупереч очікуванню, такі законодавчі зміни, як виявилось, не стали прогресивними для судової системи. Це пояснюється тим, що, за даними експертів, у майже 80 відсотках судах на посади голів судів і їх заступників збори суддів обрали тих самих осіб, що й до цього обіймали ці посади. Причинами цього називалися: відсутність альтернативних кандидатур, інертність суддівського колективу, непривабливість посади голови суду з точки зору її політичної залежності.

Щодо органів, відповідальних за кадрове забезпечення судової системи, то вони не функціонували у зв'язку з невирішеністю питань легітимності формування їх складів. Унаслідок цього на певний час реалізація судовою системою кадрової функції була паралізована: питання, пов'язані з призначенням, обранням на посаду судді, притягненням суддів до дисциплінарної відповідальності, звільнення з посади судді об'єктивно не вирішувалися [8, с. 146].

У свою чергу, Тимчасова спеціальна комісія надіялася правом проводити перевірку щодо суддів судів загальної юрисдикції у разі прийняття ним одноособово або у колегії суддів відповідних рішень. А саме: обмеження прав громадян на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій під час Євромайдану; обрання запобіжних заходів у вигляді тримання під вартою та обвинувальних вироків щодо осіб, які визнані політичними в'язнями та осіб, які були учасниками масових акцій протесту; позбавлення права керування транспортними засобами; накладення адміністративних стягнень «за злісну непокору законно-

му розпорядженню або вимозі» правоохоронців, за порушення порядку та створення умов для організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій; надання дозволу на проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відносно осіб, які були учасниками масових акцій протесту; а також у справах, пов'язаних з проведенням виборів до Верховної Ради України сьомого скликання, скасування їх результатів або позбавлення статусу народного депутата України особи, яка була обрана народним депутатом до Верховної Ради України сьомого скликання, і у справах, щодо яких рішенням Європейського суду з прав людини встановлено порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у тому числі статей 14 та 18 вказаної Конвенції, які були спричинені діями або бездіяльністю судді, що містить ознаки порушення присяги судді [7].

Згодом, 16 листопада 2014 р., був прийнятий Закон України «Про очищення влади» – перший масштабний, всеохоплюючий закон про люстрацію, прийнятий в Україні. Обов'язковість проходження процедури перевірки при призначенні або обранні на посади у органах державної влади, а також осіб, які вже займають ці посади, відкрило можливість сформувати апарат управління з осіб, які не компрометували себе співпрацею з попереднім режимом [9, с. 8].

Очищення влади, тобто люстрація, відповідно до вищезазначеного Закону, здійснюється з метою недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурацію влади Президентом України В.Ф. Януковичем, підірвав основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини [10].

Законом передбачено вісім критеріїв здійснення люстрації. Перші два критерії називають критеріями «за посадами», оскільки підставою для застосування люстрації є зайняття визначених у законі керівних посад. Їх також називають «автоматичними», оскільки якщо особа відповідає цим критеріям і не має визначених законом імунітетів, законодавство не дає суб'єкту владних повноважень іншого вибору, окрім як застосувати люстраційні заборони. Перелік посад, що підлягають люстрації, обмежений трьома найвищими ступенями посадовців на усіх рівнях державної адміністрації, за винятком виборних посад. Критерії три, п'ять, шість та сім називають критеріями «за рішенням суду», оскільки вони вимагають наявності відповідного рішення суду, що набрало законної сили [10].

Відповідність критеріям передбачає так звану «люстраційну заборону» обіймати визначені у Законі посади на період десяти або п'яти років. Відповідність критеріям один, два, чотири та вісім передбачає люстраційну заборону обіймати посади протягом десяти років, решта критеріїв передбачає люстраційну заборону обіймати посади протягом п'яти років. У цьому контексті важливо розуміти, що люстрація не є покаранням або ж видом юридичної відповідальності, а лише виступає фільтром доступу до посад у державних органах влади, додатковим критерієм для осіб, які претендують на державну службу [9, с. 19].

Законом України «Про очищення влади» передбачено, що уповноваженим органом на забезпечення проведення перевірки є Міністерство юстиції України. Міністерство юстиції, як орган, на який покладено забезпечення виконання вищезазначеного закону, має доступ до матеріалів всіх перевірок і вносить інформацію до Єдиного державного реєстру осіб, щодо яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади» [10]. Водночас Міністерство юстиції не є органом, який проводить люстрацію. Люстрація в Україні діє за принципом децентралізації, тобто закон не визначає створення окремого органу, натомість обов'язок прийняття рішення про відповідність конкретної особи люстраційним критеріям покладається

на керівника органу, в якому особа працює або претендує на посаду. Тому фактично «головним люстратором» є керівництво органів державної влади, які приймають рішення про застосування люстрації [9, с. 19]. Задля забезпечення участі громадян в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за процесом очищення влади, налагодження ефективної взаємодії Міністерства юстиції з громадськістю та врахування громадської думки під час формування та реалізації державної політики, при Міністерстві юстиції було утворено Громадську раду з питань люстрації [11].

Результати реалізації двох зазначених вище законів є неоднозначними. Так, за результатами діяльності Тимчасової спеціальної комісії станом на вересень 2017 р. фактично було звільнено 34 судді, що складає лише 10 відсотків від усіх «суддів Майдану». Люстраційні заходи, передбачені Законом України «Про очищення влади», проводяться стосовно осіб, що обіймають посади у Державній судовій адміністрації, Вищій раді юстиції (тепер – Вища рада правосуддя), Вищій кваліфікаційній комісії суддів. У результаті таких люстраційних заходів керівництво Державної судової адміністрації оновилося на 80 відсотків, однак невиконання Радою суддів України вимог зазначеного закону призвело до того, що Державну судову адміністрацію наразі очолює особа, що підлягає люстрації. Вища рада юстиції, у свою чергу, оновилась на 100 відсотків, проте як суб'єкт владних повноважень не виконала вимог закону у частині звільнення суддів на підставі порушення вимог несумісності. Вища кваліфікаційна комісія суддів оновилася на 100 відсотків, однак до більшості не було застосовано люстраційних заборон. Тобто, у більшості випадків оновлення кадрів у судовій системі відбувалося не за допомогою люстраційних процедур, передбачених даними законами, а за власним бажанням з метою уникнення набуття відповідного «статусу», або ж за іншими, більш м'якими, підставами залишення своєї посади [9, с. 50].

З метою забезпечення підготовки узгоджених пропозицій щодо проведення у рамках впровадження Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (документ, який визначає напрямки та пріоритети розвитку України на період до 2020 року, ухвалений Указом Президента України 12 січня 2015 р.) судової реформи, спрямованої, зокрема, на досягнення європейських стандартів забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина, налагодження ефективного механізму взаємодії державних органів та інститутів громадянського суспільства у процесі здійснення такої реформи, із залученням до співпраці з цих питань міжнародної спільноти, Президент України своїм Указом від 16 жовтня 2014 р. утворив Раду з питань судової реформи. До її основних повноважень належить підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері судоустрою та судочинства, здійснення моніторингу впровадження та аналізу ефективності реалізації в Україні стратегії такого реформування [12].

Одними з основних результатів роботи Ради з питань судової реформи стали прийнятий 12 лютого 2015 року Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» і затверджена Указом Президента Стратегія реформування судоустрою, судочинства і суміжних правових інститутів на 2015-2020 рр. Метою Стратегії є визначення пріоритетів реформування системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів задля практичної реалізації принципу верховенства права та забезпечення функціонування судової влади, що відповідає суспільним очікуванням щодо незалежного та справедливого суду, а також європейським цінностям та стандартам захисту прав людини. На виконання Стратегії був розроблений деталізований перелік завдань, заходів, очікуваних результатів та показників реалізації впровадження реформи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів, які містяться у Плані дій щодо реалізації положень Стратегії

реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, схваленому Радою з питань судової реформи [13].

Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» повністю врахував двадцять сім рекомендацій органів Ради Європи у судовій сфері, ще двадцять одну рекомендацію враховано частково. Однак, було проігноровано ключові рекомендації щодо обмеження політичного впливу Президента та Верховної Ради на судову систему. Так, Президент України, окрім конституційних повноважень призначити на посаду судді вперше, утворювати суди, отримав ще й право підписувати посвідчення суддів та голів судів, до призначення яких немає відношення, ліквідувати суди. У свою чергу, за Верховною Радою України було збережено повноваження переводити суддів, яке не передбачено Конституцією, а за парламентським комітетом – розглядати це питання, а також питання про безстрокове обрання судді на своєму засіданні [14].

Проаналізувавши Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд», слід констатувати, що позитивними змінами є: запровадження конкурсного порядку добору суддів на всі посади; збільшення часу спеціальної підготовки майбутніх суддів до одного року; започаткування конкурсного порядку формування Вищої ради юстиції і Вищої кваліфікаційної комісії суддів; забезпечення

прямого оскарження рішень вищих спеціалізованих судів до Верховного Суду України і розширення підстав для такого оскарження; запровадження системи регулярної оцінки суддів різними суб'єктами, у тому числі підготовленими представниками громадських об'єднань за результатами моніторингу судових процесів; посилення змагальності дисциплінарної процедури і запровадження шести простішої системи органів суддівського самоврядування; надання можливості вести відеозапис засідань без спеціального дозволу суду [3, с. 13].

Однак вищезазначений закон мав і суттєві недоліки. Як було зазначено вище, зберігався, а у деяких випадках і посилювався, політичний вплив на судову владу. Окрім цього, були невизначені та нечіткі підстави для відмови судді у безстроковому обранні та підстави для звільнення за порушення присяги (як от, «вчинення дій, які порочать звання судді або принижують авторитет правосуддя»), «недобросовісна поведінка судді»), а невідповідність складу Вищої ради юстиції європейським стандартам ставить під сумнів легітимність її рішень [3, с. 14].

Судова реформа виходить на перший план у політичній владі. Про те, що реформа потрібна, переконані більшість громадян України, але темп судової реформи, обраної у 2015 році, дуже повільно проходить і відчутних результатів немає.

ЛІТЕРАТУРА

1. Романюк Я.М. Окремі аспекти забезпечення права на справедливий суд у світлі євроінтеграційних процесів. Вісник ВСУ. 2015. № 4 (176). С. 3–6.
2. Куйбіда Р. Сучасний етап судової реформи: передумови, ключові події і виклики. URL: http://pravo.org.ua/files/Curent_situation.pdf (дата звернення 8.11.2018).
3. Короед С.О., Кресіна І.О., Прилуцький С.В. Концепція реформування судової влади в Україні. Судова апеляція. 2015. № 3 (40). С. 6–34.
4. Москвич Л.М. Стратегічне бачення наступних кроків судової реформи. Міжнародний судово-правовий форум «Судова реформа в Україні: європейський вектор». К., 2015. С. 93–97.
5. Реформи під мікроскопом: 2015 рік. Громад. коаліція «Реанімаційний Пакет Реформ» / За ред. В.В. Миського, О.М. Галушки. К., 2015. 88 с.
6. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. URL: <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf> (дата звернення 8.11.2018).
7. Про відновлення довіри до судової влади в Україні: Закон України від 08.04.2014 № 1188-VII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1188-18> (дата звернення 8.11.2018).
8. Хотинська-Нор О.З. Судова реформа в Україні: особливості сучасного формату. Вісник кримінального судочинства. 2015. № 4. С. 147–153.
9. Звіт про моніторинг виконання Законів України «Про очищення влади» та «Про відновлення довіри до судової влади». Громадський люстраційний комітет / За заг. ред. О.М. Дрік. К., 2017. 92 с.
10. Про очищення влади: Закон України від 16.09.2014 № 1682-VII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1682-18> (дата звернення 8.11.2018).
11. Про утворення Громадської ради з питань люстрації при Міністерстві юстиції України: Наказ Міністерства юстиції України від 04.11.2014 № 1844/5 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1386-14> (дата звернення 8.11.2018).
12. Про Раду з питань судової реформи: Указ Президента України від 16.10.2014 № 812/2014 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/812/2014> (дата звернення 8.11.2018).
13. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки: Указ Президента України від 20.05.2015 № 276/2015 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (дата звернення 8.11.2018).
14. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12.02.2015 № 192-VIII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/192-19> (дата звернення 8.11.2018).